

HÁJEMSTVÍ ZNAKU

VÝZNAM HLÁSEK ANEB NEDÍLNÝ DUPLIKÁT

Slovo je instituce. Většina jazyků světa má pro „slovo“ nebo něco podobného zvláštní termín. Temnoty jazyka je nicméně schopen alespoň trochu rozehnat pouze a jedině znak jako nejmenší jednotka analýzy, poslední etapa každého podrobného rozboru. V řadě případů splývá znak se slovem. Francouzské slovo *jardin* („zahradá“), které má dvě slabiky, nelze analyzovat stejně jako slovo *élégant* („elegantní“), které však má slabiky tři. Jsou to znaky. Až potud se zdají být věci jednoduché. Pokud však jde o běžně se vyskytující slova, vynořují se ze všech stran četné další případy, jako by se jazyk vzpíral tomu, že z něj chce někdo udělat předmět vědění. Tak např. *est* („je“) a *a* („má“), které jsou součástí věty *il est élégant* („on je elegantní“) nebo *il a un jardin* („on má zahradu“), tvoří jedinou slabiku, jíž ve fonetické transkripci odpovídá [e] a [a]. Přesto však nelze říct, že se jedná v každém z těchto dvou případů o jeden znak. Na příkladu *est* si lze ukázat, že provedeme-li v první větě rozbor postupnými variacemi jednoho významu, dostaneme tolik znaků, kolik provedeme operací. Zvolíme-li si za proměnnou čas s tím, že všechno ostatní ponecháme v původní podobě, dospějeme např. k větě *il était élégant*. Je-li proměnnou samotné sloveso, můžeme utvořit větu *il devient élégant*. Nezměníme-li ani čas, ani sloveso, ale pouze osobu a pak pouze číslo, nikoliv čas, slovesa a osoby, dostaneme dvě jiné věty: *tu es élégant* a *ils sont élégants*. Tak se kontext, tvořený prvním a třetím slovem, zachoval nezměněn, až na vázání, které se však nerealizuje pravidelně ve všech stylech moderní francouzštiny. Závěr z toho ze všeho je vzrušující a zároveň nezvratný. Důvěrně ho ostatně znají všichni, kdo se pro-

fesionálně zabývají jazykem: *est*, toto běžné francouzské slovo používané při každé příležitosti, v sobě skrývá v dále nerozložitelné podobě, tvořené navíc jedinou samohláskou, čtyři znaky a ani o jeden méně.

Zde popsaná metoda není žádná lingvistická fantazie. Je založena na pozorovatelných faktech. Komunikace prostřednictvím jazyka předpokládá, že je vyprodukován a pochopen smysl. Určitý smysl slova vyplývá z toho, že se vyloučí významy, které by na jeho místě mělo jakékoliv další slovo, jehož použití by daný kontext umožňoval. Proto musí být každý takový nezávisle vyvoditelný význam spjatý s určitým znakem, i když hlásky, které jej tvoří, se spojují jako v nerozeznatelné alchymii s jinými, tvořícími jiné znaky. Z toho vyplývá základní definice znaku jako nejmenší asociace významu, jemuž se od svatého Augustina až po Saussura tradičně říká *označované* (signifikát), a zvukového úseku, zvaného *označující* (signifikant). Signifikant je nejčastěji zjevný, jako např. ve slově *élégant*, které je jako výsledek znakové analýzy výše uvedené věty zvukovým úsekem rozložitelným na pět fonémů čili hlásek schopných rozlišovat jednotlivé znaky: /e/ + /l/ + /e/ + /g/ + /ã/ (nosovka je v tomto případě zapsána jako „ant“). Signifikant nemusí však být vždycky zjevný. Stává se tak ve složitějších případech, jako např. u splnutí, jaké jsme právě ukázali na příkladu *est*. Pak označující vyplyne až z operací prováděných za účelem jeho identifikace.

Právě v základní vlastnosti znaku spočívá tajemství jazyků jako organismů, spojujících fonickou substanci s intencí označovat, čili měnících materiální podstatu hlásek ve význam. Označující (signifikant) a označované (signifikát) jsou proto absolutně neoddělitelné a není možné je chápat každé zvlášť. Z nedokonalé znalosti tohoto faktu, jehož elementárnost připomíná souhrny školních učebnic, už vyplývalo ve starší i méně staré nauce o jazyce více paradoxů. Pro stručnost zde uvedeme jen jeden praktický důsledek z mnoha. Strategie obcházení určitých slov, jimž se od 18. století říká *tabu* podle jazyků polynéských komunit, kde je praktikována dodnes (v různých obdobích byla *tabu* ovšem provozována ve všech koutech světa), není namířena proti samotné tabuizované věci, ale proti označovanému, vyvolanému pouhým pronesením označujícího. Zapuzením znění tabuizovaného slova se zároveň zapuzuje i jeho význam a veškeré představy, které s sebou nese. Z hlediska znaku jsou tedy označující, bez ohledu na tvar, jakého

nabývají, a označované, bez ohledu na oblast, k níž patří, díky působení jazykových struktur, jejichž jsou součástí, dvě konstitutivně solidární stránky stejné skutečnosti:

„Jazyková entita existuje pouze prostřednictvím spojení označujícího (signifikantu) a označovaného (signifikátu) [...]. Jakmile vnímáme pouze jeden z těchto prvků, tato entita mizí [...] Sled hlásek má jazykových charakter pouze v případě, že nese nějakou ideu. Sám o sobě je pouhým předmětem fyziologického zkoumání. Stejně je tomu u označovaného, je-li odděleno od svého označujícího. Pojmy jako dům, bílý, vidět atd. chápány pouze jako takové patří do psychologie. Jazykové entity se z nich stávají pouze prostřednictvím akustických obrazů“¹.

Tyto (příliš?) klasické řádky doposud neztratily nic z přesvědčivosti srozumitelného projevu o znaku, donekonečna omílaného učenlivými, a braného za záminku příštích řečnických soubojů těmi druhými. Snad postačí zdůraznit, že neexistuje rovnítko mezi označujícím (signifikantem) a slovem na jedné straně, ani mezi označovaným (signifikátem) a věcí na druhé straně. K předmětům a pojmům, k tomu, co lingvisté nazývají objektivní skutečností, odkazuje znak jako jednotka tvořená dvěma navzájem neoddělitelnými stránkami. Jazyk jako takový s tím nemá co dělat. Výpovědi, které umožňuje produkovat, hovoří o světě, tedy o objektivní skutečnosti. Samy ovšem světem nejsou. Jsou projevem lidské schopnosti označovat.

ZNAK A DIFERENCE

Označovat, a nikoliv pouze symbolizovat. Další lidské aktivity, hlavně aktivity umělecké, symbolizují. Řeč jde cestou doslova *signifikantů*, tzn. produkce znaků. Lze to najít ve všech pojednáních. Znak, na rozdíl od symbolu, není spojen s *referentem* (světem předmětů a pojmů) svazkem, který by bylo možno nějak rozumově opodstatnit nebo stanovit. Znak prostě a jednoduše předpokládá konsensus. Lidé se mu učí na základě konvence. Jeho zvládnutí je rychlé a spolehlivé, jaké nemá obdoby v rámci žádných jiných systémů založených na symbolech. Proces, v jehož rámci se dítě učí znakům, je s rozvojem inteligence a objeovávání světa spojen vzta-

¹ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, op. cit., s. 144.

hem vzájemného ovlivňování. Řeč jako zprostředkovatel umožňuje dítěti ovládnout věci v zastoupení.

Jazykový znak spadá do pojmového vnímání. To přimyká k dvěma etapám, které, jak se zdá, nejsou výsadní doménou lidí. Šimpanzi jsou nadáni senzorio-motorickým vnímáním, které jim umožňuje rozeznávat vnější předměty a přizpůsobovat jim své chování. Prostřednictvím výchovy mohou také získat vnímání představové, tedy založené na symbolu jako odloženém záznamu předmětů *in absentia*². Pojmové vnímání spojené s arbitrárními znaky a nikoliv se symboly, je však zřejmě výhradně lidským atributem.

Musí-li být takto charakterizovaný znak s něčím spojen, může to být zase jenom s ostatními znaky uvnitř jazyka. Zvláštní vlastností jazykového znaku je kromě toho jeho samoreferenčnost. Na tom je dokonce založeno každé pojednání o jazyce a zároveň to představuje veškerá úskalí v něm obsažená. Znaky jednoho systému jsou navzájem spojeny diferenčním vztahem. Ten je garantován solidaritou obou stránek znaku. Může-li mít pojem „diference“ v aplikaci na jazyková fakta určitý obsah, děje se tak do té míry, do jaké se fonémy, z jejichž povahy a kombinací znak sestává, navzájem nepletou. Právě tuto prostou pravdu musíme vyčíst z fonologických tabulek, které jsou součástí každého kvalitního popisu jazyka. Vyplývají z nich struktury, jež si z hláskového kontinua vypracuje každý jazyk, aby si mohl zorganizovat vlastní svět znaků. Stává se zajisté, že dva znaky mají stejné označující. Jde o případ polysémie, jako např. u francouzského slova *chemise*, které může nabývat různých významů („košile“, „košilka“), a homonymie, jako u slova *louer*, jehož dva navzájem nijak nesouvisející významy pocházejí ze dvou různých latinských zdrojů, *locare* a *laudare* („pronajmout“/„najmout“, „chválit“). Podoby obou slov splynuly náhodou díky rozmarům fonetického vývoje. Rozdíl mezi oběma označovanými však stačí k tomu, aby se rozlišovaly také znaky. Označované každého znaku je definováno především faktem, že není označován jiného znaku.

² Pojem symbol se v této knize používá zejména s cílem vymezit na jeho pozadí pojem jazykový znak jako prvek komunikace. V experimentech, o nichž ještě bude řeč (viz dále), se u opic nepoužívá symbolů v úzkém smyslu toho slova, neboť prvky kódu, jemuž se učí, jsou naprosto arbitrární, na rozdíl od částečně motivovaného symbolu.

Uvedený řád saussurovské konstrukce je nicméně zpochybněn zvláštním a velmi důležitým jevem, jímž je synonymie. Právě toto magnetizování významů je impulsem ke vzniku slovníků. Není zajisté jednoduché je z teoretického hlediska zařadit. Už dávno před Saussurem hovořil Aristoteles v *Metafyzice* o jednoznačnosti jako o jevu, který brání tomu, aby se o stejný význam dělily dva znaky: „neoznačovat jedinou věc znamená neoznačovat vůbec nic“. Později Du Marsais nabádá, aby byla jednou provždy vyhlášena válka dokonalým synonymům, neboť je nepřipustné, aby „dva jazyky existovaly v jednom“³. Stačí ovšem, abychom se podívaly mimo indoevropské jazyky, které západní lingvisté dobře znají, a přesvědčíme se o tom, že se veškeré vlastnosti jazyků nevyčerpávají parafrází a výkladem textu, tedy podle nich jedinými přípustnými případy významové homologie, jímž je na rozdíl od úplné synonymie přiznáno právo na existenci jako daným faktům. Knižní či archaické lexikální výpůjčky vytvářejí v řadě jazyků celá pole dokonalé synonymie vznikající mezi slovy vypůjčenými a původními. Platí to např. o jazyce urdu, ve kterém termíny arabského a perského původu dublují slova indoárijská, a o japonštině, do níž koncem 4. století pronikala čínská slova dublující slovní zásobu domácího původu. Zde se navíc jeden i druhý člen takto vzniklé dvojice zapisoval pokaždé prostřednictvím jednoho a téhož čínského znaku. Je pravda, že v takových případech lze vždycky argumentovat rozdílem stylistického rejstříku...

Pravděpodobnost existence autentických synonym tedy nebrání žádným jazykům, aby si označované své slovní zásoby organizovaly na principu rozdílu. Ke změně znaku totiž stačí, aby se změnila označující (signifikanty). Tato záporná polarita obsahu ovšem nemůže sama o sobě posloužit jako základ teorie významu, i když se díky desetiletím saussurovského učení zbavila onoho nádechu paradoxnosti. Označované znaku je totiž pouze jednou stránkou takové teorie (viz kap. 10), a to navzdory strukturalistické tradici, zasahující až do generativní gramatiky. Účinnou základnou však negativní definice zůstává. V případě, že bychom ji podcenili, nám unikne důležitá charakteristika jazyků jako organismů produkujících význam. Historie slovních zásob jednotlivých jazy-

³ *Des tropes*, Paříž, 1730. Citováno C. Fuchsem, *La paraphrase*, Paříž, P.U.F., 1982, s. 53.

ků dostatečně jasně ukazuje, že obsah znaku je v rámci jazyka široce determinován obsahem ostatních znaků, zvláště pak těch, které náležejí ke stejnému sémantickému poli. Jediný posun v označovaném může stačit k tomu, aby následoval celý řetězec posunů v sousedních označovaných. Tato sémantická dobrodružství jako dosti široká oblast jsou předmětem množství vědeckých pojednání⁴.

K pojmu „opozice“ se ostatně uchylují i jiné vědy, než je lingvistika, z humanitních věd např. psychologie dítěte: „Myšlení“, píše H. Wallon⁵, „existuje jen prostřednictvím struktur, které do věcí zavádí [...] Neexistuje myšlení v podobě bodu, ale od počátku dualismus či rozdvojení [...] Z obecného hlediska je každý výraz, každý pojem úzce spojen se svým protějškem, takže nemůže být myšlen bez něho [...] Nejjednodušším a nejpůsobivějším vymezením je opozice. Představa je definována především a nejjednodušeji prostřednictvím svého protějšku. Souvislost mezi ano-ne, bílý-černý, otec-matka je téměř automatická, takže se někdy zdá, že se tyto výrazy objevují na rtech zároveň, že je třeba provést mezi nimi jakousi selekci a potlačit ten z nich, který nevyhovuje.“ Podobný názor nacházíme i v jiných vědních oborech. Podle E. Schrödingera⁶ platí ve fyzice a v biologii, že „rozdíly mezi vlastnostmi jsou ve skutečnosti diskrétní“ a „jejich diferenční charakter tvoří základní koncepci“. E. T. Bell poznamenává⁷, že v topologickém přístupu k matematice „nejsou důležité věci, ale jejich vztahy“. Braquovi se pak přičítá tato myšlenka: „Zapomeňme na věci, všimějme si pouze vztahů.“ (*Cabiers*, Gallimard, 1952). Dokonce i malířské umění...

ZNAKY, OPIČKA A KOMUNIKACE

Budeme-li mít neustále na paměti rozdíl mezi lidskou sémiotikou a zvířecí symbolikou, můžeme si položit otázku, nemůže-li být diferenční povaha jazykového znaku obsažena v kódech, jimž učíme živočichy „blízké“ člověku. Známý jsou kalifornské poku-

⁴ Svědčí o tom řada úryvků v *Histoire de la langue française* F. Brunota, Paříž, A. Colin, vyd. 1966-1968, a mohli bychom citovat četná další díla.

⁵ *Les origines de la pensée chez l'enfant*, I, Paříž, 1945, s. 41, 44, 67, 115.

⁶ *What is life?*, Oxford, 1944, s. 28 n.

⁷ *The development of mathematics*, New York a Londýn, 1945, s. 466.

sy na šimpanzích z šedesátých let⁸. Co se můžeme díky těmto slavným lekcím z etologie dozvědět o jazyku lidí? Samičce Washoe chtěli její učitelé zprostředkovat American Sign Language, jazyk hluchoněmých Američanů. Opička Sarah se zase učí kódu, vytvořenému z kovových patek přilepených k magnetické tabuli. Faktem je, že význam jednotek tohoto kódu zvládne pouze díky jejich vzájemné opozici. To, co lze nazvat hranicí mezi znaky lidského jazyka a prvky kódu, jemuž se naučí drezúrou zvířata blízká člověku, tedy není věcí této roviny (o hranici lze samozřejmě hovořit pouze v synchronním slova smyslu, neboť z hlediska vývoje druhů jde o kontinuitu). Mez spočívá v něčem jiném. Jde o jev na první pohled triviální, ale hluboce zakořeněný v realitě. Lidské jazyky jsou totiž zároveň znakovými systémy i prostředky komunikace⁹. Každá z těchto vlastností se v nich realizuje ve své úplnosti a obě jsou v jejich rámci zároveň navzájem úzce solidární.

Nemůžeme je tedy chápat odděleně, mimo jejich vzájemnou závislost. Jazyk je nám důvěrně znám vzhledem k tomu, že ho používáme každodenně. To, o čem vypovídá, je nám zároveň tak přístupné, že už rozdílem mezi oběma vlastnostmi nevěnujeme žádnou pozornost. Spojují se v jazyce díky jeho fenomenální jednotě skrývající před našimi zraky jeho skutečnou duálnost. Zde, jakož i v jiných oblastech vědění, si musí studium věcí „normálních“ brát cenné poučení z pozorného sledování toho, co se od nich odchyluje. *Glosolalie*, marginální případy vytváření jazyka pod vlivem spiritualistické či náboženské inspirace¹⁰, se obvykle pokládají z hlediska normy za okrajové. Zaznamenáváme u nich však zvláštní symbiózu: komunikativní prvek se v nich proplétá s prvkem nesémiotickým. Je to zároveň komunikace, v níž přesto chybějí, nebo téměř chybějí, znaky. Komunikací zde nazýváme expresivní či metafyzické sdělení, podobné ludickým či estetickým sdělením transmentální (rusky doslova *za-um*) poezie V. Chlebnikova, kterou

⁸ B. T. Gardner a R. A. Gardner, „Teaching sign-language to a chimpanzee“, *Science*, díl 165, č. 3894, srpen 1969, s. 664-672; D. Premack, „The education of Sarah, a chimp“, in *Psychology to-day*, díl 4, č. 4, 1970, s. 55-58.

⁹ Mluvíme-li o komunikačním prostředku, máme na mysli pouze jednu z jazykových funkcí. Neznamená to však, že všechny ostatní se redukují právě na ni (viz kap. 10).

¹⁰ Viz T. Flournoy, *Des Indes à la planète Mars*, Ženeva, 1899, reprint Paříž, Ed. du Seuil, 1983, úvod a komentář M. Yaguella a M. Cifali.

studoval R. Jakobson¹¹, nebo uměle vytvořeným hantýrkám, jaké známe u Rabelaise, Joyce, Michauxe a v novější době i u U. Eca. Ten v románu *Jméno růže*¹² vkládá podobnou směsici slov do úst neotesaného mnicha Salvatora. Tato sdělení se však zároveň vyznačují tím, že neobsahují jazykové znaky jako entity, které je možno identifikovat díky stálosti vztahu, jež nastolují mezi označujícím a označovaným a díky konsensu jazykové komunity, která je ratifikuje tím, že je používá. Je to nepříjemné odhalení jinakosti v těch jazykových zákrutech, které nejsou normou. Jinakost konstitutivního vztahu mezi dvěma vlastnostmi, které norma spojuje. V zákrutech, zaplňujících okraje tohoto teritoria, se vytváří jakýsi druh komunikace, nepostižitelné prostřednictvím znaku. Je-li adresát, ať už čtenář nebo luštitel, schopen rozumět této „patologické“ produkci, která komunikuje, aniž označuje, je tomu tak bezpochyby proto, že se tato produkce obrací na jedinou z oněch „dvou schopností ducha“, jež Benveniste považoval za odlišné: schopnost rozpoznat a schopnost rozumět, „schopnost vnímat identitu mezi minulým a současným na jedné straně a schopnost vnímat význam nové výpovědi na druhé straně“¹³.

Z těchto dvou vlastností má jazyk opic i jazyk paranormálních uživatelů pouze jedinou. Její podoba pak zůstává na velmi rudimentární úrovni. Způsob, jakým patrně obě šimpanzice, Washoe i Sarah, zvládly během svého učení kód, na který byly cvičeny, ukazuje, že jsou schopny symbolizovat, že mohou dokonce užívat symbolů mimo fyzickou přítomnost příslušných předmětů. A co víc, dovedou izolovat jednotlivé rysy prostřednictvím analýzy. Mají-li stále co do činění se symboly a nikoliv s arbitrárními znaky, dovedou je používat za účelem abstrakce, tj. k řazení různých předmětů podle jejich společného rysu. Např. od jablka a banánu jsou schopny abstrahovat symboly pro „ovoce“ nebo naopak od červeného a kulatého mohou abstrahovat symbol pro „jablko“. Zejména pak jsou tyto opice schopny asimilovat abstraktní struktury, které odpovídají jednoduchým větám lidských jazyků, a jejichž prvky, rozčleněné do nikoliv náhodných sekvencí, mohou být na místech,

kteřá zaujímají, zaměněna jinými, patřícími ke stejným souborům. Sarah je např. schopna kombinovat jednotky podle jedné a téže struktury a dospět tak k výpovědím typu *Mary + dávat + jablko*. Sarah dokonce umí učit kódu jiné opice. Přesto však to navzdory veškerému zdání nestačí. Aby bylo totiž možno hovořit o jazyce či dokonce řeči, nesmělo by docházet pouze k jednostrannému vnímání jednotlivých sdělení, jako je tomu v případě opic, jimž experimentátoři vstúpili, jak mají reagovat na výpovědi tvořené symboly, které je nejdříve naučili individuálně interpretovat prostřednictvím drezúry. Muselo by být ve hře na jedné straně vnímání pojmové, schopné uspořádat čisté znaky, a na druhé straně by se musela projevovat iniciativa každého z dvojice podavatel-příjemce. Jejich role by se přitom musely systematicky střídát tak, že příjemce na sebe bere veškeré funkce podavatele, je-li řada na něm, aby vystupoval v jeho roli.

Existují dva důležité komunikativní modely jiné než věty oznamovací, které jsou charakteristické pro použití jazyka v lidských společnostech, a které se téměř nikdy nevyskytují u opic používajících nacvičených kódů. Jsou to věty tázací a rozkazovací. Gardnerovi zaznamenali jedinečný případ sdělení, které adresovala Washoe druhovi, netušícímu, že mu hrozí bezprostřední nebezpečí. Sdělení bylo sestaveno ze sledu symbolů „pojď“ + „pospěš si“. Tento fakt však zůstává svou nahodilostí na samém okraji toho, co lze kodifikovat. Ovšemže to není dostatečný důvod jeho zakrývání. Sám o sobě ukazuje, a to nelze nevidět, že mezi lidskými jazyky a kódy, jimž člověk učí nejvyvinutější opice, leží „pouze“ těch několik milionů let, během jejichž dlouhé historie se rozvíjel stále složitější společenský život a vypracovávaly se čím dál dokonalejší nástroje. Tento fakt rovněž připomíná, a na to také nelze zapomínat, že navzdory složitosti spojené s vypracováním solidní a realistické experimentální metody, je v zásadě možné odhalit kontinuitu mezi lidským a zvířecím typem komunikace. Zkušenost s drezúrou, na které fascinuje nejen to, na co si troufá, ale i výsledek, k němuž hodlá dospět, zůstává cele záležitostí rozumu. Přesto však alespoň doposud výjimečný výskyt rozkazu spolu s úplnou absencí otázky u opic vycvičených na určitý kód dostatečně jasně ukazuje, že je třeba rozlišovat různé typy komunikace. Pojmy „jazyk“ a „komunikace“ jsou totiž solidární jen potud, pokud komunikaci chápeme v tom nejhutnějším slova smyslu, a to jako proces, kdy stejný kanál uvádí dva jedince spojené hustou sítí sociálních vztahů do vztahu interlokučního. Aby mohly být sociální

¹¹ „Retrospect“, in *Selected writings*, Mouton, 1966, díl IV, s. 640.

¹² Paříž, Grasset, 1982, (fr. překl. románu *Il nome de la rosa*, Milán, Fabbri-Bompiani, 1980), s. 65-68. Děkuji B. Niedererovi za to, že mě na tuto pasáž upozornil.

¹³ E. Benveniste, „Sémiologie de la langue“, *Sémiotica*, I, 1969, repr. v *Problèmes de linguistique générale*, II, Paříž, Gallimard, 1974, s. 65 (43-66).

vztahy tak husté, musí být nutně produktem velmi dlouhého období života v soudržných skupinách, které se vzájemně poznávají díky různým potřebám, jež vyplynuly z jejich symbiózy. A to je historie vývoje lidstva a pouze jeho samotného.

Problém není tedy v tom, co si představuje Premack. Nejde o to vědět, zda Sarah potvrdí či ne univerzálie N. Chomského, pokud jde o transformaci věty oznamovací ve větu tázací, či o existenci slovesa „býti“ v ekvativním významu nebo o manipulaci se souřadícími nástroji, jako je spojka „a“. To je nekonečný pohyb v kruhu, jehož smyslem je prokázat u šimpanze jisté jazykové univerzálie, jejichž schémata se již předpokládají díky schopnosti komunikovat prostřednictvím řeči, vepsané do jeho biologické stránky. Pro výzkum problematiky lidských jazyků je produktivnější šetření inspirované otázkou, jak a v jaké míře šimpanzi komunikují. Odpověď je jasná. Ve srovnání s lidskými primáty lze pozorovat pouze schopnost, snad geneticky zděděnou, žít ve velmi rudimentárním společenství, v malých skupinkách, tedy schopnost, z níž nevyplývá žádná možnost vývoje. Dokonce ani taková, kterou by bylo možno srovnat s poznatky vyplývajícími z archeologických nálezů dokládajících existenci *Homo habilis* a *Homo erectus*, a to nehovoříme o dalších vývojových etapách. Pokud šimpanzi „nemluví“, znamená to, že jejich „společenský“ život je nestaví do situací, v nichž by si měli co říct. Pokud se naučí „mluvit“ po dlouhém výcviku, kdy zvědavost dává instruktorovi zapomenout na těžké zkoušky, kterým byla vystavena jeho trpělivost, znamená to, že odměna (banány, čokolády, bonbony), již vyznamenává každý pokrok „žáka“, vytváří potřeby, které je nutno uspokojovat.

To, co jsou však šimpanzi schopni „říct“, svědčí o jejich schopnosti překročit určitý práh, stanovený genetickým vývojem, jehož ekvivalent najdeme u lidí jen v případě, že se vrátíme hodně daleko do prehistorie. Svědčí o tom také nerozvinutost „sociálních“ vztahů, uměle vytvořených mezi zvířetem, ať už samotným nebo žijícím v malé skupince, a experimentátorem, odměňujícím správné odpovědi. Lze pochybovat o tom, že něco takového bude postačovat k zahlazení časové propasti. A co když šlo pouze o drezúru v úzkém slova smyslu vzhledem k tomu, že se vždycky čekalo na odměnu? Zajisté o velmi složité drezúru, nicméně bez jakéhokoliv vztahu k osvojování jazyka, jak se iluzorně domnívá vědec, který lidský jazyk podrobuje riskantním cvičením s parafrázemi či stano-

vováním anglických ekvivalentů pro sdělení, skládající se z konvenčních znaků.

V každém případě zde naprosto chybí jiná důležitá charakteristika lidské jazykové produkce. Člověk může totiž hovořit o tom, co neexistuje, ať už jde o slova s nedoloženým referentem nebo o věty, přičítající se lidské zkušenosti. Lidé jako adresáti si nemusí příliš cenit tohoto druhu klamavé komunikace. Nikdo k ní však nezůstává lhostejným, čemuž odpovídají různé typy reakcí - v podobě dialogu i jiné. Nikdy se ovšem nepodařilo identifikovat sdělení o něčem neexistujícím u zvířat, vycvičených na „mluvení“, i když šimpanzům není cizí „lhaní“ jako úskok.

Tyto zkušenosti tak negativně potvrzují, že člověk je jediným živým tvorem schopným zároveň označovat a komunikovat v plném smyslu každého z těchto pojmů. Jinými slovy používat znaky organizované do koherentních struktur, které se mohou neustále rozmnožovat za účelem předávání a interpretování sdělení předpokládajících velmi složitý sociální vztah interakce a dialogu, sdělení, která oznamují, táží se, doručují rozkaz, vyjadřují různé stavy. Je tomu tak proto, že lidské jazyky jsou jedinými systémy vybavenými touto dvojí vlastností, již je nutno v jejich jedinečnosti identifikovat. Této jedinečnosti, v níž se skrývá dualita, odpovídá jedna lingvistika, a nikoliv dvě, jak navrhuji někteří z těch, kdo nejlépe pochopili dvojí povahu jazyků aniž považovali za vhodné zahrnout ji do jediného modelu¹⁴.

OŽIVOVÁNÍ ZNAKŮ

Je tomu tak proto, že dnes, koncem 20. století, se díky všemocnosti veřejných sdělovacích prostředků dostává stále většího sluchu hledačům mýtů? Nebo snad proto, že pomalá a tvrdošijná práce rozumu musí stále znovu čelit pokušení iracionálna a přitažlivosti s ním spojeného snění? V každém případě existují ve všech věd-

¹⁴ Viz E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, II, op. cit., s. 64-65, 235. Stanovisko k tomuto názoru dvou jazykovědců v C. Hagège, „Les pièges de la parole. Pour une linguistique socio-opérative“, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, LXXIX, I, 1984, s. 1-47 a v *id.*, „Benveniste et la linguistique de la parole“, in E. Benveniste *aujourd'hui*, Paříž, Société pour l'Information grammaticale (diffusion: Ed. Peeters, Lován), Bibliothèque de l'Information grammaticale, 1984, s. 105-118.

ních oblastech pravdy, které se prosazují jen s velkou námahou. Jedna z nich se týká jazyka. Je obtížné o ní přesvědčit ty, pro něž není její hledání předmětem studia, a dlouho byla ignorována dokonce i ze strany lidí, kteří se k jejímu hledání hlásili. Jde o to, že pro každý znak v jazykovém systému sice platí nerozlučnost vztahu mezi tím, co označuje, a hláskami, z nichž se skládá, což jsou jeho dvě stránky, kterým se solidárně učíme už od dětství. Tento vztah nicméně není vztahem motivovaným a nemá ani nutný charakter. Často se v tomto smyslu argumentuje existencí velkého počtu jazyků, spojujících pokaždé jiné označující s označovanými, s nimiž si překlad dokáže přibližně poradit. Bez ohledu na vědecká pojednání pravdou nicméně zůstává, že pro každého běžného uživatele se má říkat to, co říká právě jeho jazyk.

Ještě složitější bude připustit, že neexistuje motivovaný vztah ani mezi hláskami tvořícími slova a předměty objektivní skutečnosti, k nimž tato slova odkazují, tedy mezi označujícím a referentem. Označující nenapodobuje referent, předpokládáme-li, že každý předmět objektivní skutečnosti (nemluvě o abstraktních pojmech) produkuje nebo evokuje zvuk, který lze napodobit hláskami lidských jazyků. Jinými slovy je označující znaku nemotivováno, tj. bez formálního vztahu ke skutečnosti, již převádí do jazyka¹⁵. Samozřejměmost tohoto faktu, s nímž se dnes seznamuje každý hned v úvodu do lingvistiky, zdaleka nepřijímají všichni za svou. Odpovídá hledání všeobecné harmonie touze, dřímající v koutku každé mysli? Ať je tomu jakkoli, všichni mudrci vědí, že se jedná pouze o touhu. Ve svém slavném dopise páteru Mersennovi (1629) poznamenává Descartes, že je teoreticky možné vytvořit skutečně filozofický jazyk, v němž budou slova přímými symboly věcí. Silně však pochybuje, že by se takový jazyk mohl jednou prosadit. Adresát tohoto dopisu¹⁶ pak i přes veškerou touhu vytvořit takto definovaný jazyk, který by byl tak „přirozený“, že by se mu nikdo nemusel učit, uznává, že arbitrárnost, na níž je založen každý skutečný lidský jazyk, činí celý projekt společlivě utopickým.

¹⁵ Je to předmětem dlouhého sporu, během něhož dochází k dvěma záměnám: mezi znakem na jedné straně a na druhé straně (případnou) arbitrárností vztahu označující/označované a označující/referent. Hovoří o tom např. R. Engler, „Théorie et critique d'un principe saussurien: l'arbitraire du signe“, *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 19, 1962, s. 5-66 a *id.*, „Compléments à l'arbitraire“, *Ibid.*, 21, 1964, s. 25-32.

¹⁶ *Harmonie universelle*, Paříž, 1636.

To ale není všechno. Dokonce i za situace, kdy teorie symbolismu či napodobivosti hlásek v jazycích nebyla nikdy podepřena žádným nevyvratitelným důkazem, a kdy právě naopak má každý člověk ovládající alespoň dva jazyky, ale i trochu pozorný uživatel jediného jazyka, k dispozici nespočetné opačné příklady, které ji vyvracejí, vyskytují se podobné teorie odedávna ve velkém množství. Nenacházíme je pouze u učených středověkých doktorů, z nichž někteří viděli v gramatice klíč ke všem vědám, neboť známe-li přece slova a zákony, kterými se řídí, musíme znát i svět, jehož zvuky vyjadřují. Tyto teorie vzkvétaly dokonce v dobách, jejichž předpokládaný racionalismus nebyl prost snění, kdy se ovšem neoddělovala konvence od vnitřní schopnosti, tedy konvenční povaha znaku, který s implicitním souhlasem nahrazoval označovanou věc, od jeho samotné schopnosti označovat, vyplývající ze vztahu, existujícího mezi ním a jím označovanou věcí. Právě tento druhý aspekt přitahuje např. pozornost jistého Courta de Gébelin, žasnoucího nad vztahem mezi slovy a předměty:

„Jak se mohl člověk přesvědčit, že slova nemají sama o sobě žádnou energii? Že nemají žádnou hodnotu, která by nebyla konvenční, a jež by nemohla být pokaždé jiná? Že slovo „jehně“ by mohlo označovat vlka a slovo „neřest“ ctnost? Že člověk byl němý a odkázán jen na prosté skřeky po dlouhá století? Že teprve po řadě neúspěšných a strastiplných pokusů se mu podařilo zamumlat několik slov a teprve dlouho poté si všiml, že se tato slova mohou navzájem spojit?“¹⁷.

Zvláště jeden jazyk, hebrejštiny, fascinoval už od raného středověku všechny, kdo viděli v pověsti o Babylónské věži historii božího soudu. Jako trest za lidskou zhýralost¹⁸ je znak exemplárně demotivován a takto odsouzen k tomu, aby nebyl ničím víc než produktem čisté konvence a iniciátorem přemnožování jazyků. Zdálo se jim, že pouze hebrejštiny v sobě ještě nese stopy po prvotní čistotě, které jsou v ní uloženy jako bludné kameny. A právě hebrejštině věnuje jeden kdysi slavný vyznavač tajných učení, Fabre

¹⁷ *Le monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne*, Paříž, 1773-1774, s. 66.

¹⁸ Všimneme si nicméně, že jinou interpretaci, vzdalující se od tradičního chápání, dostává Babylón v knize *Genesis* 11, 1-9, a to jako splnění poslání, nikoliv jako trest. Viz C. Hagège, Babel: du temps mythique au temps du langage“, *Revue philosophique*, č. 4, říjen-prosinec 1978, s. 465-479.

d'Olivet, dílo, vydané v letech 1816-1817 v Paříži, *La langue hébraïque restituée*. Pokouší se v něm ukázat, že díky „závratné produktivitě slovtvorby“ „neexistuje [v hebrejštině] ani jediné více než jednoslabičné slovo, které by nebylo odvozeno od původního kořene“. Jedná se zde o bohatý systém odvozování, jímž se vyznačuje semitská morfologie.

Fabre se domnívá, že tento systém nemůže být arbitrární. S tím, že si zjevně plete fonetickou motivovanost (hlásky, připomínající či napodobující označovaný předmět) s motivovaností morfologickou (odvozeniny, jejichž formu a význam lze pravidelně předvídat), se dovolává právě Courta de Gébela. Konfrontuje ho samozřejmě se známým obhájcem arbitrárnosti znaku, Hobbesem: „Člověk musí být posedlý systémostí [...] a libovat si zejména v podivné nevědomosti o základních prvcích jazyka, aby se domníval jako Hobbes (neboť on dal špatný příklad všem našim učencům), že v instituci řeči není nic, co by nebylo arbitrární. Je to určitě prázvláštní paradox, ostatně hodný toho, kdo [...] hlásal, že nelze ze zkušenosti vyvozovat, má-li být nějaká věc nazývána spravedlivou či nespravedlivou [...], protože pravda a nepravda existují [...] pouze ve způsobu použití slov.“ Stejnou inspiraci nacházíme v posmrtném díle z roku 1821 - *Les sotrés de Saint-Petersbourg*, jehož autorem je J. de Maistre, a v němž můžeme číst: „Nikdy nehovoříme o náhodě či o arbitrárních znacích“¹⁹ (stejný autor přejímá, aniž hne brvou, remotivující „etymologie“ Isidora ze Sevilly, jako např. u slova *cadaver*, které jakoby vzešlo z *caro data vermibus*: „tělo odevzdané červům“). V tomto řádu myšlení je motivace znaků spojována s etikou, na druhém pólu je pak arbitrárnost vyplývající z nominalistické koncepce slov jako pouhých nástrojů označování věcí, nástrojů, jejichž podoba je náhodná. Nominalismus, o němž se soudilo, že hraničí s bezbožností, byl typický pro anglickou filozofii Hobbese, jako je dnes typický pro filozofii Russella a Austina...

O jaká přesně kritéria však mohou odpůrci nominalismu opřít svůj názor? Prostě o vhodné příklady, prokazující existenci před-

pokládané přirozené vazby mezi hláskami slov a věcmi. Ještě Court de Gébela vyhláší, že „dotek rtů, to nejjednodušší, to nejjemnější a nejpůvabnější co lze učinit, sloužil k označování prvních bytostí, s nimiž člověk přicházel do styku, bytostí, které ho obklopovaly a jimž vděčí za vše“. Zatímco „zuby jsou na rozdíl od pohyblivých a pružných rtů pevné a jimi vytvořené intonace jsou silné, zvučné, hlučné“²⁰. Rousseau na tyto spekulace naváže. V drsnosti souhlásek a jemnosti samohlásek vidí nejstarší odlesky toho, co začaly zcela „přirozeně“ vyjadřovat na úsvitu lidské éry²¹.

Můžeme zůstat u těchto ukázek z dosti obšírné literatury. Není však složité citovat opačné příklady. I když bylo cílem tohoto hledání prokázat motivovanost uvnitř existujících jazyků, nemusí se nutně lišit od postupů, jimiž je lemováno blouznění o ideálním jazyku. Od Wilkinse po Brissota přes Cyrana z Bergeraku, Vairasse a Foignyho²² končí všechny vymyšlením jazyků, jehož explicitním záměrem je harmonie s přírodou. „Výhoda tohoto způsobu mluvení“, říká Foigny o svém „austrálním“ jazyce, „spočívá v tom, že se člověk stane filozofem hned, jak se naučí prvním pronášeným slovům, a že v této zemi nelze pojmenovat žádnou věc, aniž je zároveň vysvětlena její povaha. Kdybychom neznali tajemství abecedy a složení slov, mohli bychom to považovat za zázrak“²³.

Poněkud serióznější je výzkum, který je od nepaměti spojen se slovy zvukomalebnými. Na prahu moderní éry je jeden ze současníků Courta de Gébela na základě daného termínu definoval jako útvary, umožňující „produkovat svým hlasem stejný zvuk, jaký vydává předmět, který chceme označit“²⁴. Kdo se však alespoň trochu zabývá studiem jazyků (ba ani nikdo jiný) nemůže popírat, že dokonce ani v nejjvýraznějších případech nemůže jít vzájemná podobnost tak daleko, aby neumožňovala artikulačním zvyklostem a fonologickým systémům různých jazyků vtisknout slovům, která

¹⁹ *Histoire naturelle de la parole, ou grammaire universelle et comparative*, Paříž, 1778 (Původní svět analyzovaný a srovnávaný s moderním světem, díl II); vyd. 1816, Paříž, s. 98-104. Citováno M. Foucaultem, *Les mots et les choses*, op. cit., s. 118.

²¹ *Essai sur l'origine des langues*, op. cit., díl XIII, s. 188-192. Citováno M. Foucaultem, *ibid.*

²² Užitečné informace o těchto autorech a jejich dílech v M. Yaguello, *Les fous du langage*, op. cit.

²³ G. de Foigny, *Les aventures de Jacques Sadeur dans la découverte et le voyage de la terre australe*, Paříž, 1676, kap. IX, s. 130.

²⁴ Brosses, de, *Traité de la formation mécanique des langues*, Paříž, 1765, s. 9.

¹⁹ Editions du Vieux-Colombier, Paříž, 1960, s. 76. Citováno H. Meschonnikem, „La nature dans la voix“, úvod k reedici *Dictionnaire raisonné des onomatopées françaises* C. Nodiera (1828), Mauvezin, Editions Trans-Europ-Repress, 1984, s. 92. „Etymologie“ slova *cadaver* podle Isidora ze Sevilly je vzpomínána *ibid.*, s. 81.

by měla být díky stejnému postupu (napodobování) stejná, různý tvar. Vhodnou ilustrací zůstává často citovaný křik kohouta. Různé jazyky nakládají se stejným (bezpochyby) živočichem a stejnými (velmi pravděpodobně) fyziologickými vlastnostmi sluchu různě. Svědčí o tom francouzské *cocorico*, holandské *kukeleku* a japonské *kokekokoo*.

Pokud skutečně existuje něco jako magické schopnosti jazyka, nebylo by vhodnější hledat je jinde než v primitivním a iluzorním reprodukování zvuků světa? Jisté světlo by mohla do problému vnést fenomenologická vize Merleau-Pontyho, pokud se příslušným způsobem opráší poněkud zastaralá formulace: „Co foném, to způsob opěvování světa [...]. Fonémy mají reprezentovat předměty, a to nikoliv, jak se domnívali zastánci naivní teorie slov zvukomalebných, na základě objektivní podobnosti s těmito předměty, ale proto, že vytahují a ve vlastním slova smyslu vyjadřují jejich emocionální podstatu“²⁵. Je ovšem ještě zapotřebí tuto sugestivní myšlenku přísně vyprofilovat a uvést ji tak v soulad s fakty. Různé emoce nepředávají ani tak samotné fonémy, jako spíše síla, s jakou jsou artikulovány, jasnost či chraptivost hlasu, pomalý či zrychlený rytmus. Je tomu tak v důsledku obecné vlastnosti lidského rodu, totiž existujícího vztahu mezi svalovým napětím a psychickým stavem. Právě díky projevu této vlastnosti (stažení hltanových svalů) lze vždycky identifikovat odpudivé počitky - nevolnost, odpor, opovržení, nenávisť. Nejde zde však o nezbytnost. Dokonce ani intonace, která jako melodická křivka doprovázející pronesení slova, skupiny slov či věty, nese nejvíce ikonických rysů, nesvědčí o tom, že by byl v tomto smyslu možný konsensus všech jazyků. Pouze takový konsensus, pokud bychom o něm získali důkazy, by nás opravňoval hovořit o skutečném motivačním vztahu s mimojazykovou skutečností. V rámci definování jazyka jako takového připisují některé teorie intonaci pouze marginální roli. Důvod je jasný. Intonační melodie je nezbytnou součástí ústní komunikace, stejně jako je její součástí artikulační energie a délka souhlásek i samohlásek. Je v ní však méně nápadná, z čehož plyne, že charakterizuje spíše konkrétní způsob užívání jazyka než jazykový systém.

Ve skutečnosti vedou nejznámější pokusy o konsensus, pokud jde o interpretaci intonačních melodií, k nejistým výsledkům. Na

jedné straně existují jazyky velmi vzdálené geneticky, typologicky i geograficky jako huastec (Mexiko), japonština, švédština a kuni-majpa (Nová Guinea), které nicméně spojují s více či méně podobnými melodickými křivkami jisté přibližně podobné významy, odpovídající mimojazykovým situacím stejného řádu, jako je překvapení, absolutní odmítnutí, uctivá žádost, otázka rovnající se popření či konstatování zřejmého nebo absurdního (francouzský příklad: *est-ce que les animaux possèdent des langues?*)²⁶. Na druhé straně se nám ovšem vždycky nepodaří ani v rámci jednoho jazyka stanovit u intonace obsah s natolik zřejmou ikonickou povahou, aby stejnou křivku stejně interpretovali všichni uživatelé jazyka. Vezmeme-li si stejnou intonační křivku v provedení skupiny frankofonních mluvčích, jejichž jazyková kompetence je na stejné úrovni, a oddělíme-li ji od zbytku výpovědi pomocí nástroje, zjišťujícího melodii, zjistíme, že smutek, strach, obdiv a radost lze identifikovat na 80, 70, 50 a 30%²⁷. Smutek a strach tedy mluvčí identifikují snadno, avšak hodnoty odpovídající obdivu a radosti jsou dosti nízké na to, abychom mohli tvrdit, že intonace dokumentuje obsahy, které má s sebou nést, nevyvratitelným způsobem. Jako prostorová projekce hrtanové mimiky je intonace zajisté melodickým gestem, částečně vepsaným do substance, tj. do svalové fyziologie. Do jazyků však vstoupila díky tomu, že je integrována do řeči. Není ničím víc než jedním z prvků a přispívá tak jako všechny ostatní k utváření významu. Proto se ani jí nevyhne převádění do kódu, díky němuž mohou teprve všechny prvky sloužit společnému cíli.

Platí to i o dalších prozodických prvcích, např. o expresivním prodlužování samohlásek. To v jazycích často vyjadřuje superlativ nebo důraz. Může však vyjadřovat i různé emoce, např. něhu, mluvíme-li k dětem nebo v rozhovorech milenců. Podobně ani prodloužení souhlásek nevyjadřuje pouze agresivitu, ale někdy i ohromení či obdiv. Obecněji vzato spočívá částečně ikonická hodnota expresivních postupů v intenzitě, ať už přesně vypadá ve skutečnosti jev, jehož sílu takto jazyk popisuje, jakkoliv. Navíc má řada jazyků zdvojené souhlásky a samohlásky. Jsou to prostě fonémy

²⁶ D. Bolinger, „Universality“, in D. Bolinger, ed., *Intonation*, Selected readings, Harmondsworth, Penguin Books, 1972, s. 313-315.

²⁷ Viz P. Léon, „De l'analyse psychologique à la catégorisation auditive et acoustique des émotions dans la parole“, *Journal de Psychologie*, 4, 1976, s. 305-324.

²⁵ *Phénoménologie de la perception*, Paříž, Gallimard, 1945, s. 218.

jako ostatní, jimž neodpovídá žádné označované, které by bylo vlastní fonetické kvantitě. Existují ovšem i jazyky jiné, např. karok, wiyot a jurok (algonkinská rodina, Severní Amerika), v nichž je příležitostnou funkcí zdvojených souhlásek odkazovat na fyzické rysy spolubesedníka²⁸, a to nezávisle na tom, jak se podílejí na struktuře označujícího. Tento příklad fonetického symbolismu je však ve všech známých jazycích velmi vzácný.

Rysem, který fonémy nejvíce přibližuje k prozodickým jevům, je v řadě jazyků Afriky, jihovýchodní Asie, Ameriky a Oceánie tón, tedy vokální melodie, která buď unisono nebo vzestupným, sestupným či obousměrným pohybem odlišuje sama o sobě samohlásky či slabiky jinde shodné. Nacházíme zde zajisté případy korelace mezi tóny a obsahy. Tak v některých afrických jazycích nahrazuje prostřednictvím substituce nejvyšší tón, tj. tón, který odpovídá z akustického hlediska nejvyšší frekvenci, tón lexikální čili původní (eventuálně již také vysoký). Účelem takové substituce je zdůrazněné tvrzení, zejména zvýraznění (fokalizace) důležité informace. Nejnížší tón se v nich naopak spojuje, také prostřednictvím substituce, s jednou ze samohlásek toho slova ve výpovědi, které přináší méně důležitou nebo méně aktuální informaci. Taková je situace v jazyce tura, wobé (Pobřeží slonoviny) a v jazyce efik (Nigérie)²⁹. Kromě těchto jazyků a několika dalších, v nichž existují srovnatelné jevy, je toto spojování informativní role s určitým tónem statisticky vzácné. Věc lze snadno pochopit. Tóny jsou kódovány do systémů v jazycích, v nichž jsou součástí distinktivních prostředků. Ve slovní zásobě a někdy i v gramatice těchto jazyků mají nejdříve status relevantních rysů, vlastních nosným segmentům. Podobně jako pozice (samohlásky artikulované v přední nebo v zadní části úst), otevřenost (samohlásky otevřené jako *a* nebo zavřené jako *i*), či zaokrouhlenost (samohlásky zaokrouhlené jako *u* nebo nezaokrouhlené jako *ɪ*) přispívají i tóny k identifikování těchto segmentů, jimiž jsou stále častěji samohlásky.

Je tedy zřejmé, že dohady o symbolické hodnotě řečové melodie není snadné podložit solidními důkazy. Jelikož je to logicky

ještě obtížnější v případě jednotlivých prvků těch hlásek, které nejsou přímo spojeny s melodickým pohybem, tedy se samotnými souhláskami a samohláskami, mohlo by se zdát, že přinejmenším samohlásky by podnět k takovým dohadům dávat neměly. Nicméně i zde je řada lidí, kteří se tak rychle nevzdávají starodávné víry v jazyková kouzla, v prostornou jeskyni, v níž rezonují zvuky tohoto světa. Od nepaměti je tato víra velmi vytrvalá. Je nutno přiznat, že dokonce i tvar orgánů řeči a pohyby, které je jim možno vtisknout, působí dojmem, že na tom něco je. Možnou podobnost zdůrazňoval už citovaný de Brosses: „Hláska, vyplývající z tvaru a přirozeného pohybu orgánu, [...] se stává pojmenováním předmětu“³⁰. A jeho současník, abbé Copineau, soudí, že „dojem, jímž působí červená barva - živost, rychlost, tvrdost pro zrak - bude brzy vyjadřován hláskou R se stejným účinkem na sluch“³¹. Ještě přesněji řečeno, stejné *r*, které, je-li hrčivé, implikuje napětí a vibraci jazyka, by bylo možno vnímat jako topořivost³², neboť podle jeho tvrzení „jsou jazyk a penis jedinými svalovými strukturami spojenými se stejnou kostí. Tvar a barva jazyka tuto analogií posilují“³³. Zdá se, že tyto druhy prožitého symbolismu potvrzují různá fakta: frekvence *r* v básnických textech, jejichž předmětem je mužnost ve své podmanivé podobě nebo mužský pohlavní pud³⁴, stud a rozpaky čukčské dívky (severovýchodní Sibiř), která v textu, čteném na hodině svého jazyka, narazí na slova obsahující hrčivé *r*. Tato souhláska se v jazyce Čukčů objevuje pouze v mluvě mužů. Mluva žen ji nahrazuje předopatrovou tupou sykavkou *š* (francouzsky znázorňovanou jako „ch“)³⁵.

Zdá se, že sám pohyb jazyka směrem k střednímu patru napodobuje blízkost a tedy všechno, co s tím v představách souvisí: důvěrnost, laskavost, něžnost, drobnost. Častá byla zejména tvrzení, že nejtypičtější palatální samohláska - *i* - se téměř vždycky objevuje ve slovech s významem „malý“ či v pojmech stejného významo-

²⁸ *Op. cit.*, s. 9.

²⁹ *Essai synthétique sur l'origine et la formation des langues*, Paříž, 1774, s. 34-35. Citováno M. Foucaultem, *op. cit.*, s. 123.

³⁰ I. Hollós, „Die Phasen des Selbstbewusstseins“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 8, 1922, s. 421-439.

³¹ I. Fónagy, *La vive voix*, Paříž, Payot, 1983, s. 97.

³² *Ibid.*, s. 96-97.

³³ V. G. Bogoraz, „Chukchee“, in *Handbook of American Indian languages*, II, Washington, 1922 (s. 639-903), s. 665.

²⁸ Viz C. Hagège, *La grammaire générative. Réflexions critiques*, *op. cit.*, s. 146.
²⁹ Viz T. Bearth, „Is there a universal correlation between pitch and information value?“, in *Wege zur Universalienforschung*, Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60. Geburtstag von Hansjakob Seiler, hrsg. von G. Bretschneider und C. Lehmann, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1980, s. 124-130.

vého pole. Říkalo se také, že i další hlásky, artikulované v oblasti předního patra, jako např. tupá sykavka *š* a samohláska *ü* (francouzsky psáno „u“), se objevují v afektivním nebo mazlivém jazyce dospělých, oslovují-li např. domácí zvířata. Dojem, že při produkci jistých palatálních souhlásek dochází k lehkému doteku jazyka a středního patra, vyvolává asociace s erotickými posunky. Obecněji se v podvědomí spojuje ústní dutina s ženskými pohlavními orgány. Slovní zásoba mnoha jazyků k tomu výslovně vybízí v případech, jako je např. slovo *lèvres* ve francouzštině. V souvislosti s rozkoší, jakou pociťoval jeden z klientů při opakovaných dotecích jazyka a předního patra, hovoří doktor K. Abraham o „orální masturbaci“³⁶. Je už banální zdůrazňovat, že existuje vztah mezi mytácismem (sklonem k neustálému používání *m*) a steskem po mateřském prsu, z něhož ústa sají, po polibku, který dávají a přijímají, i po pohlavním styku.

Všem těmto postřehům, z hlediska literatury věnované motivovanosti hlásek klasickým, není třeba vyčítat, že jsou falešné, ale že jsou pravdivé jenom částečně. Substanční „univerzálie“, jejichž představu by mohly některé pádné příklady navozovat, ztrácejí veškeré opodstatnění, jakmile zkoumáme dál. Existuje totiž množství příkladů, vyvracejících tvrzení o vzájemném vztahu mezi *i* a představou drobnosti. Z asi 750 jazyků ji potvrzuje 58% proti 42%, které ji vyvracejí³⁷. Některé z těchto negujících příkladů jsou všeobecně známé: anglické *big*, arabské *kabir*, „velký“. Je zde zřejmě maďarské *kicsi* „malý“, avšak také *apró* „malinkatý“. Pravdou je, že obrazovost jazyků nemusí nutně odpovídat představivosti jejich uživatelů. Zajímavá zkušenost³⁸ ukazuje, že Korejci, jejichž jazyk je známou zásobárnou negujících příkladů (pojem „drobný“ je označován množstvím slov s otevřenou samohláskou *a*), spojují jako většina ostatních pojem „drobný“ s *i* a „veliký“ s *a*, jakmile si mají na požádání slovo vymyslet. Je to právě jeden z případů (méně rozšířených než případy opačné), kdy se představy neřídí tím, co říká jazyk, ale smyslovými mimolingvistickými reakcemi.

³⁶ Etape prégénitale, 1916, kap. *Développement de la libido*, Oeuvres complètes, II, Paříž, Payot, 1966, s. 246.

³⁷ Viz C. Hagège, *La structure des langues*, op. cit., s. 25. Ke smíšeným případům se přihlíží v rámci stejného jazyka.

³⁸ K. O. Kim, „Sound symbolism in Korean“, *Journal of Linguistics*, 13, 1977, s. 67-75.

Ať je tomu jakkoliv, existuje příliš mnoho příkladů vyvracejících tezi o motivovanosti hlásek, než abychom se seriózně nezabývali otázkou jejich platnosti. Je jisté, že v nejstarších prehistorických dobách mohlo snad existovat přirozené spojení mezi jistými významy a jistými zvuky. Přežívá v tom, že s nimi dosud spojujeme schopnost evokovat, což často umocňuje zálibení různých školo-metských proudů vycházejících z psychoanalýzy v hyperinterpretování faktů. Jakékoliv rovnítko je ale předem vyloučeno neopomenutelnou skutečností, že existuje nesmírná propast mezi nekonečností vyjádřitelných významů a omezeným počtem artikulovatelných hlásek. Není proto možné, aby se jedna z těchto hlásek specializovala tak, aby tato specializace měla pravidelný charakter a byla zároveň v různých jazycích jednoznačně identifikovatelná ve vztahu k jedné a téže oblasti objektivní skutečnosti. Protiklad mezi souhláskami a samohláskami, jeden ze vzácných všeobecně rozšířených distinktivních prostředků, jimiž jazyk disponuje, nemůže, v rozporu s tím, co tvrdí Rousseau v úryvku z *Essai* citovaném výše, odrážet konkrétní opozici (drsnost/jemnost) mezi věcmi vnímatelného světa. Není to možné ani když připustíme, že hrál tuto roli v dávných dobách lidské historie (ve „společném“ jazyce; jehož existenci tato vize předpokládá, nebo v jazycích, které vznikaly na různých místech zeměkoule?). Označující stránku znaků lze rozebrat na fonémy, neboli zvukové jednotky schopné odlišovat slova, které však nemají vlastní označované. Pokud by fonémy nějaké označované měly, jak by se potom zhostily zároveň dvou úkolů: vyjadřovat označované i toho, co je jim v každém případě ve všech jazycích vlastní, totiž rozlišovat slova? Jak by toho mohly dosáhnout, když už nyní jejich malý počet a obecněji i skrovnost formálních prostředků, jimiž jazyk disponuje oproti nesmírnosti toho, co lze označit, vede k bujení homonymie?

Jedním z nikoliv bezprostředně zřejmých důsledků výše uvedeného je fakt, že se „konvenční“ a „motivovaný“ navzdory obecným představám navzájem nevylučují. Souvislosti, které evokuje anatomie fonačních orgánů a fyziologie řeči, lze uvádět dle libosti. Ani v tomto případě však nelze ztrácet ze zřetele, že jazyky musí co nejvíce využívat skrovné distinktivní prostředky dané přírodou. Proto je osudem jazyků jejich konvenčnost. Proto jsou kromě jistých artikulačních zvláštností obecná tvrzení o různě lidském charakteru navzájem srovnávaných hlásek stále spíše spekulací, pokud je ovšem nevyvážíme aplikací pouze na určitou oblast. Na

jedné přednášce konané v roce 1893 pod titulem „Polidšťování jazyka“³⁹ se I. Baudouin de Courtenay zmínil o dvou opozicích. Šlo o „opozici mezi hrtanem a ústní dutinou obecně“ a o „opozici, kterou v ústní dutině pozorujeme mezi předními partiemi a orgány a zadními partiemi a orgány“. Uvedl dále: „Všude zjišťujeme, že upadá aktivita hrtanu a narůstá aktivita ústní dutiny, že aktivita hrtanu prostě a jednoduše mizí, nebo že je částečně nahrazována aktivitou dutiny ústní. Staré indoevropské aspirované souhlásky *ph, th, kh, bb, dh, gb*, které se vyslovovaly pomocí příděchu tvořeného v hrtanu, jsou v současných indoevropských jazycích silně redukovány. V některých, jako jsou jazyky slovanské, baltské (litevština, lotyšština), keltské a íránské, aspirace beze stopy zmizela. V jiných, kde se zachovala jako důležitý distinktivní znak, přechází z hrtanu do ústní dutiny (germánské jazyky, řečtina atd.). Právě v tomto přenosu řečové aktivity z hlubokých a skrytých končin do horních a vysunutých oblastí, které mají blíže k světlu, v tomto ‚Excelsior!‘, jež jako verdikt visící nad životem jazyka určuje veškerý historický vývoj jeho zvukové podoby, vidím projev jeho postupného kontinuálního polidšťování. Tento vzestup řečové aktivity z hlubin na povrch, do blízkosti obličejce, dokonale připomíná uspořádání těla dvounožce, který si střeží možnost směle se z výšky rozhlížet po okolním světě.“

Je jisté, že schopnost vzpřímit se, uvolnění předních končetin a držení těla sehrály v osudu lidského rodu základní roli a že je s tím úzce spojen vývoj vnitřní okostice lebky. Zde však dochází k určitému smíšení časových řádů, neboť jde už o vývoj jazyka v historických, a nikoliv prehistorických dobách. Pokud bychom přijali názor Baudouina de Courtenay, museli bychom např. arabštinu, bohatě využívající zadní artikulace, považovat za jazyk primitivní společnosti! Ve skutečnosti však autor pokládá za obecnou charakteristiku lidského rodu pouze určitý typ vývoje považované ho za lineární. V samotných indoevropských jazycích, na něž by se tato charakteristika mohla vztahovat, nicméně představuje pouze část cyklu, a nikoliv přímou linii (viz kap. 2 a 10). Hrtanové artikulace tak nemusí být spojeny vůbec s žádným polidšťováním. I zde

³⁹ In *Annales de l'Université de Dorpat* (dnes Tartu), Hamburk, 1893, s. 153 n. Text je uveden a přeložen (C. Hagège) v A. Jacob, *Genèse de la pensée linguistique*, Paříž, A. Colin, 1973, s. 162-164.

může být hledání symbolismu hlásek zavádějící, a to dokonce i v případě, že disponujeme dokonalými fakty.

Existuje přímočarost pojmenování, a tedy přímé odrážení přírody, nebo jsou v každé společnosti veškerá pojmenování čistou konvencí? Věčná otázka, která trápila už Kratyla, vzrušovala, a téměř ve stejné době jako Platona, i značně prostorově vzdálenou konfuciánskou filozofii. Diskuse se může na nejobecnější úrovni týkat užívání jazyka, nikoliv jazyků jako systémů. Jak tvrdí Hermogenes proti Kratylvi, odpovídají v různých jazycích stejnému přirozenému referentu různá slova. I v rámci jediného jazyka probíhá neustálá modifikace hláskových systémů. V jejím důsledku se pojmenování určitého předmětu neustále upravuje, i když se stále jedná o pojmenování téhož předmětu (aniž se tento předmět stejným tempem mění). Stejně hlásky, které se z určitého důvodu spojují s určitým předmětem, se konečně vyskytují i jako součásti označujících, které s ním nemají nic společného.

To ovšem není vše. Svět referentů, o nichž jazyk vypovídá, nemůže vykonávat přímou kontrolu fonémů. Ty jsou totiž definovány především solidaritou, existující mezi každým fonémem určitého slova a stejným fonémem jiného slova. K tomuto základu určujícím jeho identitu se připojuje síť vztahů, do nichž vstupuje s jinými fonémy v rámci určitého systému, na němž je založena fonologie každého jazyka. Nezávislost fonického představitele na tom, co představuje, lze jasně zachytit ze směru změn, postihujících fonologické systémy jazyků, dokonce i je-li pravdou, že příčiny vývoje jsou z velké většiny nahodilé. Tyto systémy se budují ve vztahu k exteriore referentu a po nich i samotný jazyk jako představová struktura. Označující je nerozlučně spjata nikoliv s referentem, ale s jakýmsi posunutým (diferovaným) referentem, tj. s označovaným. O této diferenci máme jasnou představu v podobě příslušnosti samotných označovaných k solidárním strukturám, které v každém jazyce vytvářejí lexikální strukturu. To zajisté neznamená, že referent není konstruktivním prvkem a prvkem přispívajícím k interpretaci významu. Úzký vztah obou stránek znaku nicméně zaručuje zároveň lingvistický status označovaných i autonomii referentu.

Zároveň to jediné, co motivační teze mohou osvětlit, je evokační schopnost jistých hlásek a jistých kombinací hlásek v určitých situacích. Pokud však tato schopnost zajišťuje prostor pro expresivitu, je zase kompatibilní s konvenční povahou hlásek. Konvenční spíše než arbitrární (Saussurův termín), neboť arbitrár-

ní implikuje jak čistou nahodilost, tak libovolnost, přičemž čistá nahodilost je zpochybňována sporadickou motivací a libovolnost naší neznalostí počátků jazyků. S evokační schopností hlásek je spojen určitý typ zvukomalebných slov rozšířených v afrických a asijských jazycích, jimž se říká *ideofona*. Ta využívají artikulaci či fonických kombinací, díky své relativní vzácnosti expresivních, aby převedla do jazyka zvláštní smyslové či duševní dojmy spojené s určitými předměty, pohyby či situacemi. Navzdory tomu, co by bylo možné očekávat, a navzdory expresivní fantazii, kterou jejich použití u nejnadanějších vypravěčů denotuje, jsou ideofona přísně kódovanými součástmi slovní zásoby vycházející z konvenčních asociací mezi hláskami a významy, identifikovatelných kýmkoliv, kdo patří ke stejné jazykové komunitě. Korejšťina je mimo jiné známá pozoruhodně pravidelným paralelismem mezi alternacemi počátečních souhlásek u reduplikovaných ideofon a velmi přesnými variacemi příslušných významů uvnitř organizované sémantické struktury. *Golong golong* (počáteční znělá souhláska *g*) je např. označení pro zvuk vydávaný tekutinou v nezaplněné nádobě nebo pro váhavce. *Kolong kolong* (počáteční neznělá souhláska *k*) označuje intenzivnější zvuk v omezeném prostoru. *Kholong kholong* (počáteční aspirovaná souhláska *kh*) je výraz pro zvuk vydávaný tekutinou v téměř prázdné nádobě. K tomuto přesnému kódování se připojuje fakt, že hlásky ideofon se v daných jazycích vyskytují i ve zbytku slovní zásoby, a to proto, že skrovnost distinktivních fonických prostředků vede ke zvýšené frekvenci každé z nich. Důsledkem toho je, že ani u ideofon ani u ostatních typů zvukomalebných slov nelze mluvit o fonosymbolismu ve striktním smyslu toho slova. Symbol není tak konvenční jako jazykový znak. Udržuje si zřejmější vztah k věci, kterou symbolizuje, i když je tento vztah pouze rudimentární. Konvenční povaha jazykových znaků nechává symbolizování jako takovému, dokonce i v případech zdánlivého napodobování, poměrně malé pole působnosti.

GRAMATIKA A IKONA

Neexistuje-li *fonosymbolismus* (symbolismus hlásek) v pravém smyslu toho slova, existuje v jazycích alespoň jakýsi *morfosymbolismus* (symbolismus struktury slova rozčleněného do slabik)? Může jinak řečeno struktura slov, skupiny slov a vět někdy přímo reprezentovat označované předměty? Takový dojem by mohl vyvo-

lávat univerzální jev, široce dokumentovaný v samotných ideofonech. Jde o multiplikaci, jejímž nejběžnějším projevem je zdvojení. Lze ji považovat za ikonickou v míře, v jaké toto opakování jedné, dvou nebo několika slabik jednoho slova či celého slova svým způsobem fotografuje to, o co se jedná, tj. mnohost, délku, intenzitu, postup, úsilí. Tento jev je součástí slovníku, a dokonce i gramatiky, velmi mnoha jazyků. Vyskytuje se v množném čísle či intenzivním tvaru podstatných jmen, iterativních, durativních, progresivních a dalších tvarů sloves. I zde nicméně změny spojené s povahou jazyka postupně narušují původně zřejmý vztah a nakonec jednotlivé struktury demotivují. Dokládají to tvary starořeckého a latinského perfekta: latinskému *tango* „dotýkám se“ odpovídá ve stejném jazyce *tetigi* „dotkl jsem se“, tedy čistě gramatický vid a čas, z něhož vyprchávají stopy expresivity. Podobně bychom mohli uvést řadu dalších příkladů.

Jsou v morfosyntaxi přesvědčivější důkazy ikoničnosti, než je zdvojení? Ukazuje se, že často pozorujeme paralelismus mezi realitou a jazykem ve vyjadřování vztahů více či méně inherentní příslušnosti, více či méně přímé příčinnosti, více či méně mocného účinku nějakého děje, více či méně bezprostřední posloupnosti. Těmto vztahům, které je možno i přes jejich různorodost zařadit do celku tak, že je všechny seskupíme pod pojmovou dvojici kontinuita/diskontinuita, odpovídají v řadě jazyků dvě odlišné struktury. Struktura vyjadřující diskontinuitní vztah uvádí přitom do chodu dodatečný jazykový materiál v podobě gramatického slova materializujícího zprostředkovanost, jako by napodobovala faktické situace, zatímco druhá struktura sdružuje sousední navzájem spojené prvky.

Např. izraelská hebrejšťina, jazyk palau⁴⁰ (Mikronésie) a jazyky mandé (západní Afrika) označují nezczizitelné vlastnictví (vztah k částem těla či nejbližším příbuzným) prostřednictvím afixu či prostě a jednoduše juxtapozicí, zatímco czizitelné vlastnictví (předmětů či pojmů, které vlastníkově konstitutivně nepatří) je označováno nezávislým morfémem. V amharštině (Etiopie), jazyce mixtec (Mexiko) a japonštině je morfém označující nepřímou kauzalitu delší a komplexnější než morfém, který se používá pro ozna-

⁴⁰ Viz C. Hagège, *Les catégories de la langue palau (Micronésie). Une curiosité typologique*, Mnichov, Fink, 1986.

čení přímé kauzality⁴¹. Ve francouzštině existuje podobná situace, připustíme-li, že ve větě *je lui ai fait apprendre sa récitation* implikuje nepřímý pád osobního zájmena *lui* menší iniciativu *je* než ve větě *je l'ai fait apprendre sa récitation*, v níž je *l'* v přímém pádě. Tonžský jazyk (Polynésie), kabardština (Kavkaz) a jazyk palau stavějí proti tranzitivnímu slovesu dvě struktury výpovědi. Jedna je s morfémem symbolizujícím rozdíl mezi slovesným dějem a jeho výsledkem podle toho, je-li tento děj více či méně ukončen, nebo zasahuje-li více či méně hluboko svůj předmět⁴². Ve francouzštině je tento protiklad zřejmý např. u výrazů *fouiller ses poches* („prohledávat si kapsy“) a *fouiller dans ses poches* („hrabat se v kapsách“), *pénétrer un objet* („proniknout předmětem“) *pénétrer dans un objet* („proniknout do předmětu“), *toucher quelque chose* („dotknout se něčeho“) a *toucher à quelque chose* („sahat k čemu“)⁴³. Konečně v jazyce fefe (Kamerun), mooré (Horní Volta - Burkina Faso) a v řadě dalších afrických a asijských jazyků mají tzv. struktury se slovesnými řadami, v nichž jdou dvě slovesa bezprostředně za sebou, nebo jsou oddělena souřadícím prvkem podle toho, probíhají-li jim odpovídající události současně či následně, nebo podle toho, následují-li prostě po sobě časově či jsou-li navzájem spojeny účelově. V jazyce fefe stojí např. proti sobě dvě následující struktury: na jedné straně *à kà sá' n-zā wúzā* (doslova: „on minulost přijít a-jíst potravu“), („přišel a jedl“), na druhé straně *à kà sá' zā wúzā*, („přišel, aby jedl“).

Existují další příklady toho, jak jazyk opisuje události. Zajímavý je v tomto smyslu jazyk hua (Nová Guinea). Tento jazyk označuje reciprocitu paradoxně tak, že ke slovesu na konci výpovědi přidává příponu, jejímž významem je právě sdělovat, že sloveso není poslední, a že má po něm následovat další. Smyslem tohoto postupu je tak přinutit k návratu na začátek výpovědi. Jazykovou strukturu je v tomto případě možné interpretovat pouze tímto návratem k sobě, který je fakticky implikován ve vzájemném ději⁴⁴. V tomto případě, stejně tak jako ve všech předcházejících, se samozřejmě

zdá, že se v gramatice zachoval rys typický pro jevy vnějšího světa díky napodobování. Jde nicméně pouze o časté případy, a nikoliv o univerzální zákony. Ve výše uvedených příkladech nejde na druhé straně o ikonické vlastnosti hlásek, ale mnohem abstraktnějších větných struktur.

SEN O JAZYCE JAKO MAGII

Je možné v souvislosti s takovým zkoumáním oživaných znaků a ikonických gramatických struktur hovořit o magii, víme-li, že jde o motivovanost jazykových faktů, tj. o bezprostřední vztah mezi významy a hláskami, který občas pozorujeme? Magické praktiky nahrazují děj jeho napodobováním, jemuž připisují moc děj znovu vyvolat či přivolat. Více či méně vědomé iniciativy, které měly po celou dobu vývoje jazyka tendenci omezovat pole jeho konvenčnosti, připomínají zvukovou projekci magických praktik. Po určité době však tyto praktiky v boji s konvencí prohrávají, i když ji, pravda, vřdycky poněkud nalomí. Tento slabý úspěch však vždy stačí k tomu, aby vyvolal další pokusy. Z toho pramení permanentní sklon k remotivaci, díky níž se periodicky rozvíklává ustrnulá arbitrarita. Tak se zapisují do historie jazyků ti, jimž slouží ve vzájemném styku jako nástroj řeči. Všechno by bylo tak jednoduché, kdyby nebylo toho napětí mezi dvěma extrémy stejné polarity, a sice mezi motivovaným znakem a znakem konvenčním! Snaha remotivovat je zároveň produktem toho, že řeč má tendenci ustupovat, a potřeba expresivity zase obnovovat tvary jejich přibližováním k věcem, které označují, jejich obdarováváním vlastnostmi a zvuky vnějšího světa. Jazyky tak donekonečna procházejí sérií cyklů od konvenčního ke konvenčnímu přes motivované. Tvrdit však, že zdaleka převládá konvenčnost, můžeme jen díky tomu, že se tyto cykly uplatňují pouze v části slovní zásoby či gramatiky. Jazykový znak v zásadě prochází vývojem, v jehož rámci nevyhnutelně ničí materiální podstatu toho, z čeho vzešel, a co ho zakotvilo ve světě. Potřeba sebevražedného aktu.

Skutečná potřeba, bez níž by znak sice zůstal bez problémů spojen s vnějším světem, ale komunikace s jeho pomocí by se brzy stala nemožnou, nebo by si proklestila cestu a nabrala dechu komunikace naprosto rudimentární. Znak by se nemohl stát oním čistě sémiotickým předmětem, který se vyznačuje tím, že produkuje smysl prostřednictvím hlásek, a tedy označuje. Existence jazyků je možná

⁴¹ Viz J. Haiman, „Iconic and economic motivation“, *Language*, 59, 4, 1983, s. 781-819.

⁴² C. Hagège, *La structure des langues, op. cit.*, s. 50-51.

⁴³ C. Hagège, „Pour un retour d'exil des périphériques“, *Modèles linguistiques*, V, 1, 1983, s. 107-116.

⁴⁴ Viz J. Haiman, „The iconicity of grammar: isomorphism and motivation“, *Language*, 56, 3, 1980, s. 515-540.

jen za cenu toho, že znak zpřetrhá své kotvy, že se z něj stane konvenční prostředek označování a že se odpoutá od toho, co označuje. Jazyky mohou zajistit ovládnutí světa prostřednictvím promluvy pouze díky tomu, že svět vypudí ze své podstaty. Bylo-li by v nich tolik různých tvarů, co je pojmů, předmětů a vztahů mezi nimi ve vnějším světě, byly by vzhledem k enormní zátěži, již by obtěžkávaly paměť, nepoužitelné. Nikde však nebyl zaznamenán jazyk, který by se touto vlastností vyznačoval. Lidská společnost tak udělala vzhledem k vlastnostem lidí z jazyků paradoxní systémy. Ačkoliv jsou jazyky všude a ačkoliv se po celou historickou dobu mění, jsou to systémy nadprostorové a nadčasové, jejichž postupné projevy lze zároveň zachytit v prostoru i v čase. Tato dvojí povaha, jejíž protikladný charakter jazyky neutralizují samotnou svou existencí, z nich vytvořila nezastupitelný nástroj abstrakce.

Z podobného osudu si lze vzít bohatá ponaučení. Jsou-li totiž jazyky, ač nejsou samy o sobě vědění, takto utvořeny, jak potom přijmout názor, který dnes ochotně šíří veřejné sdělovací prostředky, že nyní, na konci 20. století, dojde ve vědeckém výzkumu ke sblížení mezi racionálním a symbolickým? Tvrdí se, že od fyziky až po biologii se budou vědy čím dál tím víc uchýlovat ke koncepcím (genetické pole, interakce, neoddělitelnost atd.), které nejsou cizí mytologickému a magickému myšlení. Je pravda, že jisté metaforické formulace představitelů vědy se mohou tak, jak tomu bylo odjakživa, vyznačovat schopností evokovat. Neznačená to ovšem, že vědy upouštějí od toho, co je definuje, a sice od racionálního poznávání světa a hledání zákonů, jimiž se řídí. Historie jazyků poskytuje názorný příklad toho, jak se duch k mýtům přiklání a zase se od nich oproštuje.

Toto kolísání je nekonečné. Člověk dialogu trpí nostalgií po světě. Ne snad ve smyslu naivní víry od základů vyvrácené už od dob Aristotela, že by mohl být konečný počet slov někdy dostatečný k tomu, aby označoval nekonečný počet věcí, nýbrž ve smyslu neutuchající tendence obnovovat v jazyce stopu materiálního světa. Proto nám dialektika vztahu mezi konvenčním a motivovaným neustále cosi vypovídá o člověku obdarovaném řečí, jehož existence nikdy nepřestane vyvolávat nezodpovězené otázky. I když se periodicky ocitá v zajetí touhy nalepít na vnější svět jednotlivé předměty, přesto se od něj odvrací. Fonologické systémy, které nevědomky pro svůj jazyk vytváří a jejichž soudržnost dokáže čelit četným vnějším nerovnovázným faktorům, odolávají i stále novým

expresivním nábojům, jež na ně člověk v různých obdobích vývoje jazyka roubuje. Před hlukem vnějšího světa zůstávají v zásadě dosti uchráněny. Člověk tak prosazuje nadvládu abstrakce, jejíž řád se skládá z taxonomií. Nevzdává se však zcela možnosti přiblížit se k přírodě. Jeho praxe je racionální, instinkt ho ovšem někdy vede k tomu, aby se poddal magii.